

ADAM ŁAJTAR

LITERATURA BIBLIJNA W NUBII CHRZEŚCIJAŃSKIEJ*

Terminem Nubia określana jest dolina Nilu środkowego na południe od pierwszej katarakty¹. Termin ten ma charakter etniczno-językowy: w czasach odpowiadających europejskiemu średniowieczu obszar, o którym mowa był, a częściowo pozostał do dzisiaj, zamieszkały przez lud nazywający siebie Nubijczykami i posługujący się językiem nubijskim (dzisiaj grupą języków nubijskich) z rodziny nilo-saharyjskiej.

Nubijczycy pojawili się na arenie dziejowej w czasach odpowiadających śródziemnomorskiemu późnemu antykowi. Wykorzystując moment niepewności politycznej w dolinie Nilu środkowego po upadku królestwa meroickiego (połowa IV wieku) utworzyli tam oni trzy własne królestwa: na północy, pomiędzy pierwszą a trzecią kataraktą, Nobadię ze stolicą w Faras lub Qasr Ibrim, na południu, poniżej piątej katarakty, Alwa za stolicą w Soba, zaś pomiędzy nimi Makurię, ze stolicą w Dongoli². W pewnym momencie, prawdopodobnie w pierwszej połowie VII wieku, północne królestwo – Nobadia – przestało istnieć jako samodzielny

* W niniejszym artykule posługuję się następującymi skrótami bibliograficznymi: *I. QasrIbrim* = A. Łajtar, J. van der Vliet, *Qasr Ibrim. The Greek and Coptic Inscriptions (Journal of Juristic Papyrology, Supplement 13)*, Warszawa 2010; *P.QI I* = J.M. Plumley, G.M. Browne, *Old Nubian Texts from Qasr Ibrim I (Texts from Excavations 9)*, Londyn 1988; *P.QI II* = G.M. Browne, *Old Nubian Texts from Qasr Ibrim II (Texts from Excavations 10)*, Londyn 1989.

¹ Na temat pojęcia Nubia zob. W.Y. Adams, *Nubia, Corridor to Africa*, Londyn 1977, 13-64.

² Dzieje królestw nubijskich w dolinie Nilu omawiają: Adams, *Nubia, Corridor to Africa*, 392-591, oraz D.A. Welsby, *The Medieval Kingdoms of Nubia. Pagans, Christians and Muslims along the Middle Nile*, Londyn 2002.

był polityczny wchłonięte przez Makurię. Jeszcze przed wchłonięciem Nobadii przez Makurię królestwa nubijskie oficjalnie przyjęły chrześcijaństwo. Proces chrystianizacji Nubii jest nam słabo znany³. Jan z Efezu, który jest naszym głównym źródłem w tej sprawie, mówi o trzech misjach ewangelizacyjnych organizowanych zasadniczo w Konstantynopolu, lecz angażujących w dużej mierze siły i środki egipskie. Pierwsza z nich miała miejsce w latach 542-545 a jej celem była Nobadia, druga odbyła się w latach 569-575 i skierowana była również do Nobadii, trzecia przeprowadzona została w latach osiemdziesiątych VI wieku i dotyczyła Alwa. Makuria została prawdopodobnie schryścianizowana w rezultacie oddzielnego przedsięwzięcia misyjnego, bliskiego czasowo drugiej misji do Nobadii, o którym ślad zachował się w kronice Jana z Biclarum. Chrześcijańskie królestwa nubijskie przetrwały w dolinie Nilu środkowego przez niemal tysiąc lat. Makuria rozpadła się w połowie XIV wieku na szereg drobnych królestw, które jeszcze przez jakiś czas mogły zachowywać swój chrześcijański charakter. Jedno z nich, usytuowane w rejonie drugiej katarakty, istniało jako państwo chrześcijańskie z pewnością jeszcze pod koniec XV wieku, a być może nawet do czasów osmańskiego podboju Dolnej Nubii w latach siedemdziesiątych XVI wieku. Alwa przestała istnieć w pierwszej połowie XVI wieku pod naporem muzułmańskiego ludu Fundż, posuwającego się wzdłuż Nilu Błękitnego od strony Wyżyny Abisyńskiej. Jej stolica Soba została zdobyta przez wojowników Fundż w 1504 roku.

Chrześcijańska Nubia miała bogatą kulturę, która pod względem treści i form nie odbiegała zasadniczo od tego co znamy z innych obszarów wschodniego chrześcijaństwa. Jej najbardziej spektakularnym elementem jest malarstwo o tematyce religijnej zdobiące ściany budowli kultowych, od wielkich katedr, takich jak w Faras, po niewielkie kościoły lokalne⁴. Innym elementem, mniej znanym choć równie bogatym, jest piśmiennictwo. Internetowa baza danych znalezisk tekstowych z Nubii chrześcijańskiej, założona i prowadzona przez Grzegorza Ochałę (www.dbmnt.uw.edu.pl), liczy obecnie około 3000 pozycji, należy jednak

³ Odnośnie do chrystianizacji Nubii zob. S.G. Richter, *Studien zur Christianisierung Nubiens* (Sprachen und Kulturen des christlichen Orients 11), Wiesbaden 2002; J.H.F. Dijkstra, *Philae and the End of Ancient Egyptian Religion. A Regional Study of Religious Transformation (298-642 CE)* (Orientalia Lovaniensia Analecta 173), Leuven-Paryż-Dudley, MA 2008, 271-304.

⁴ Na temat malowideł z Faras zob. w szczególności K. Michałowski, *Faras. Wall Paintings in the Collection of the National Museum in Warsaw*, Warszawa 1974 (z rozdziałem na temat inskrypcji autorstwa Stefana Jakobielskiego). Dobrym przykładem kościoła lokalnego z bogatą dekoracją malarską jest budowla w Abd el-Gadir w rejonie drugiej katarakty; na temat tego kościoła zob. F. Ll. Griffith, „Oxford excavations in Nubia”, *LAAA* 15 (1928), 63-82. Bogaty zespół malowideł ściennych zdobiących wnętrza sakralne został odkryty w Dongoli podczas wykopalisk prowadzonych w ciągu ostatnich 25 lat przez misję polską; zob. M. Martens-Czarnecka, *The Wall Paintings from the Monastery on Kom H in Dongola* (Nubia III, Dongola 3), Warszawa 2011.

zauważyć, że tylko w nieznacznym stopniu obejmuje ona teksty nieopublikowane, których może być nawet drugie tyle. Teksty wytworzone w Nubii chrześcijańskiej zapisane są na różnego rodzaju nośnikach trwałych (stele kamienne i terakotowe, ściany budowli i skały, naczynia ceramiczne i ostraka, przedmioty wykonane z drewna i metalu) i nietrwałych (pergamin, papier, rzadziej papirus). Zredagowane je w trzech językach: po grecku, koptyjsku i staronubijsku⁵. Greka zaświadczone jest źródłowo niemal przez cały okres istnienia chrześcijańskiej państwowości nubijskiej, od VI po XIV wiek. Znajdujemy ją przede wszystkim w tekstach religijnych, zarówno o charakterze literackim jak i paraliterackim, to jest takich, które powstały w związku z praktykami religijnymi i zachowują pewne cechy języka literackiego (modlitwy liturgiczne i prywatne, epitafia, dedykacje budowli kultowych i elementów ich dekoracji, inskrypcje pozostawiane przez odwiedzających w miejscach kultu, itd.). Niezmiernie rzadko spotykamy natomiast język grecki w sferze pozasakralnej; jedyne znane nam przykłady to adresy listów oraz przesyłek towarowych. Język koptyjski występuje w tekstach datowanych na okres od VI do XII wieku⁶. Po koptyjsku spisano dużą część znanych nam z Nubii chrześcijańskiej tekstów religijnych, tak literackich jak i paraliterackich, z wyłączeniem modlitw liturgicznych; ta sfera użycia języka zarezerwowana była w sposób oczywisty dla greki. Koptyjski jest również językiem dokumentów oraz korespondencji. Język staronubijski pojawia się w formie pisanej po raz pierwszy w postaci glos w tekstach greckich datowanych na koniec VIII wieku⁷, status pełnoprawnego języka komunikacji pisanej zyskuje jak się zdaje w XI wieku zastępując w tej roli koptyjski i utrzymując go aż po schyłek chrześcijańskiej Nubii w wieku XV. Zestaw tekstów w języku staronubijskim jest z grubsza taki jak po koptyjsku: teksty literackie i paraliterackie, przy całkowitym braku inskrypcji nagrobnych, oraz dokumenty i listy.

Teksty literackie z Nubii reprezentują szerokie spektrum literatury chrześcijańskiej. Znajdujemy wśród nich księgi biblijne, apokryfy, dzieła Ojców Kościoła, żywoty świętych, homilie, traktaty ascetyczne, utwory dogmatyczne, utwory poetyckie oraz wiele innych kompozycji, nie poddających się łatwym klasyfikacjom

⁵ Odnośnie do zagadnienia wielojęzyczności w Nubii chrześcijańskiej zob. ostatnio G. Ochała, „Multilingualism in Christian Nubia: Qualitative and quantitative approaches”, *Dotawo* 1 (2014), 1-50; A. Łajtar, G. Ochała, „Language use and literacy in Late Antique and Medieval Nubia”, w: *Oxford Handbook of Nubia*, red. G. Emberling, B. Williams, (w druku).

⁶ Mówiąc „język koptyjski” mam na myśli jego wariant saidzki, ponieważ tylko ten zaświadczony jest źródłowo w Nubii chrześcijańskiej. Zanik koptyjskiego saidzkiego w Nubii w XII wieku pokrywa się w czasie z jego zanikiem w Egipcie.

⁷ Istnieją poważne przesłanki, aby sądzić, że język nubijski otrzymał formę pisaną już w trakcie chrystianizacji królestw nubijskich w VI wieku lub krótko po niej, lecz że najstarsze teksty zapisane w tym języku nie zachowały się do naszych czasów.

rodzajowym. Absolutna większość tej literatury została przyniesiona do Nubii z zewnątrz, z Egiptu i innych obszarów wschodniego chrześcijaństwa, aby już na ziemi nubijskiej podległ zwykłemu procesowi reprodukcji. Tylko w przypadku nielicznych kompozycji możemy przypuszczać, że dolina Nilu środkowego była ich pierwotnym miejscem powstania.

Wśród tej literatury szczególnie miejsce zajmuje Biblia. Uważana przez chrześcijan za produkt boskiej inspiracji i świadectwo relacji między Bogiem a rodzajem ludzkim musiała ona, ze względu na swój fundamentalny, sakralny charakter, być w całości znana w Nubii chrześcijańskiej⁸. Znaleźiska tekstowe pokazują jednak, że nie wszystkie jej księgi funkcjonowały w tym samym stopniu w świadomości i praktykach religijnych chrześcijan nubijskich. Niniejszy artykuł jest próbą odpowiedzi na pytanie które z ksiąg biblijnych cieszyły się w Nubii popularnością i jakie były możliwe powody owej popularności. Podstawą rozważań będzie lista znanych nam z Nubii świadectw tekstów biblijnych ułożona według poszczególnych ksiąg Starego i Nowego Testamentu. Jeśli jakieś świadectwo wykorzystuje cytaty z dwu lub więcej ksiąg biblijnych jego miejsce na liście jest takie jak źródło pierwszego cytatu. Nie biorę pod uwagę takich świadectw tekstowych, w których cytaty biblijne jest integralną częścią nowej kompozycji⁹. Poza sferą mojego zainteresowania pozostają także świadectwa tekstowe zawierające aluzje do ksiąg biblijnych oraz reminiscencje biblijne¹⁰. Dla każdego świadectwa podaję zawartość tekstu, jego język, rodzaj nośnika oraz podstawową bibliografię. W przypadku jeśli jakieś świadectwo nie zostało jeszcze opublikowane podaję nazwisko osoby odpowiedzialnej za jego opracowanie jako źródło moich informacji. Charakteryzując świadectwa zrezygnowałem z podawania ich daty. Uczyniłem to z dwojakich powodów. Po

⁸ Nie wchodzę tutaj w skomplikowaną kwestię kanonu ksiąg biblijnych używanego przez chrześcijan nubijskich, ponieważ mamy zbyt mało źródeł, aby wyrokować w tej sprawie. Intuicyjnie należy przypuszczać, że Nubijczycy posługiwali się Starym Testamentem w kanonie Septuaginty i Nowym Testamentem w kanonie Kościoła koptyjskiego (ewentualnie w kanonie greckiego Kościoła ortodoksyjnego). Dostępne nam źródła pokazują, że znany był *Dietessaron* Tacjana (por. 79), będący podstawą kanonu kościołów syryjskich.

⁹ Sytuacje takie są bardzo częste i dotyczą zarówno tekstów literackich jak i paraliterackich. Cytaty biblijne w tekstach literackich w języku staronubijskim zbiera G.M. Browne, *Bibliorum Sacrorum Versio Palaeonubiana* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 547, Subsidia 87), Leuven 1994, 81-91. Jeśli idzie o teksty paraliterackie cytaty biblijne, zarówno staro-, jak i nowotestamentowe, występują w modlitwach prywatnych i liturgicznych, hymnach, inskrypcjach nagrobnych, inskrypcjach towarzyszących malowidłom oraz inskrypcjach pozostawianych przez wiernych w miejscach kultu.

¹⁰ Tytułem przykładu można zacytować inskrypcje pozostawione przez wiernych na ścianach górnego kościoła w Banganarti, zawierające częste aluzje do starotestamentowej Księgi Tobiasza; por. A. Łajtar, „Archangel Raphael in inscriptions from the Upper Church at Banganarti” w: B. Żurawski [et al.], *Kings and Pilgrims. St. Raphael Church II at Banganarti, mid-eleventh to mid-eighteenth Century* (Nubia V/Banganarti 2), Warszawa 2014, 261-283.

pierwsze, ustalenie dokładnej daty większości świadectw jest trudne lub wręcz niemożliwe, po drugie aspekt chronologiczny odgrywa w moich rozważaniach drugorzędną rolę w stosunku do aspektu treściowego i językowego. Pomijając kartę kodeksu pergaminowego z fragmentem ewangelii według świętego Marka, datowaną paleograficznie na V wiek (64)¹¹, oraz inskrypcję z górnego kościoła w Banganarti z cytatem z psalmu 50, zapisaną, sądząc z kontekstu archeologicznego, na przełomie XIII i XIV wieku (19), omawiane przeze mnie świadectwa pochodzą jak się zdaje z okresu pomiędzy IX a XII wiekiem.

STARY TESTAMENT

1. *Gen.* po koptyjsku (dokładna miejsce nieznane). Fragment karty pergaminowej znalezionej w Qasr Ibrim. Znaleźisko nieopublikowane, opracowywane przez Joosta Hagena.

2. *Ex.* 15.11-18 + *Deut.* 32.1-18 po grecku. Inskrypcja namalowana na ścianie świątyni pogańskiej w Tafa (Dolna Nubia) zamienionej w czasach chrześcijańskich na kościół. Znana tylko z kopii wykonanej w pierwszych latach XIX wieku. Najnowsze wydanie: A.E. Felle, „Epigrafia e Sacra Scrittura: un' iscrizione nubiana scomparsa (CIG, IV 8888)”, *Vetera Christianorum* 40 (2003), 71-91.

3. *Deut.* 32.1-18 po grecku; por. 2.

4. *Deut.* 32.15-17 oraz 21-22 po grecku. Fragment karty pergaminowej znalezionej w Qasr Ibrim. Znaleźisko nieopublikowane, wzmiankowane w: W.Y. Adams, *Qasr Ibrim. The Late Mediaeval Period* (Egypt Exploration Society. Excavation Mamour 59), Londyn 1996, 239.

5. *Reg.* IV 2.12 = *Reg.* IV 13.14 + *Eccl.* 4.12 + jeszcze jeden niezidentyfikowany cytat, po grecku. Inskrypcja namalowana czarnym tuszem na ścianie jednego z pomieszczeń tzw. Aneksu Północnozachodniego do klasztoru na Komie H w Dongoli. Znaleźisko nieopublikowane, znane piszącemu te słowa z autopsji.

6. *Ps.* 16.1 (tylko pierwszy kolon), po grecku. Inskrypcja namalowana na ścianie wewnętrznej pomieszczenia usytuowanego w części północno-zachodniej kościoła klasztorowego na Komie H w Dongoli. Znaleźisko nieopublikowane, wzmiankowane w: D. Gazda, „Excavations at the monastery church an Kom H at Old Dongola: 2002/3-2006”, *GAMAR* 6 (2010), 56.

¹¹ Przypuszcza się, że kodeks, z którego pochodzi ta karta mógł zostać przyniesiony do Nubii w trakcie chrystianizacji królestw nubijskich w VI wieku.

7. Ps. 19.2-4 po grecku, dołączony jako samodzielny element do koptyjskiej inskrypcji nagrobnej Kerikosa, biskupa Sai (obecnie w Fitzwilliam Museum w Cambridge). J. Van der Vliet w: G.T. Martin [et al.], *Stelae from Egypt and Nubia in the Fitzwilliam Museum, Cambridge, c. 3000 BC – AD 1150*, Cambridge 2005, 168-172, nr 115.

8. Ps. 20 po koptyjsku; por. 39.

9. Ps. 22.1 poprzedzony formułą trynitarną (*en onomati*), po grecku. Ostrakon znaleziony w domu mieszkalnym na cytadeli w Dongoli, pierwotnie być może amulet. A. Łajtar, „Psalm 22, 1-2 nebst der invocatio dei auf einem Ostrakon aus Alt-Dongola (Sudan)”, *JJP* 27 (1997), 55-60.

10. Ps. 26.8-14 + 90.1-5 po grecku i staronubijsku. Karta kodeksu pergaminowego znaleziona w Qasr Ibrim. *P.QI* II 12. G.M. Browne, *Literary Texts in Old Nubian* (Beiträge zur Sudanforschung, Beiheft 5), Wiedeń 1989, 62-65, 91, nr 12.

11. Ps. 28.3 (pierwszy kolon i połowa drugiego) + Ps. 92.3 (pierwszy kolon i połowa drugiego), po grecku. Sześć łączących się ze sobą fragmentów płytki terakotowej z inskrypcją rytą znalezionych w kościele w Ukma. Płytką ma po jednej stronie cytaty z psalmów, po drugiej zaś tekst po grecku nawiązujący do Nowego Testamentu. J. Ruthardt, „Inscription trouvée dans l'église d'Ukma” w: Ch. Maystre [et al.], *Akasha II*, Genewa 1996, 20-23, pl. XI.

12. Ps. 29 po grecku i staronubijsku. Inskrypcja namalowana czarnym tuszem na ścianie jednego z pomieszczeń tzw. Aneksu Południowozachodniego do klasztoru na Komie H w Dongoli. Znaleźisko nieopublikowane, wzmiankowane w: S. Jakobielski, „The Holy Trinity Monastery in Old Dongola. Excavation 2002/3–2006”, *GAMAR* 6 (2010), 81, fig. 19.

13. Ps. 31.1-4 oraz 7-11 po staronubijsku. Karta papierowa znaleziona w katedrze w Qasr Ibrim. *P.QI* I 1, pl. 1. Browne, *Literary Texts*, 44-45, 89-90, nr 1.

14. Ps. 33.2-5 po grecku poprzedzony inwokacją do archanioła Michała po staronubijsku. Inskrypcja namalowana na filarze kościoła w Medik. F.Ll. Griffith, *The Nubian Texts of the Christian Period* (Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1913, Phil.-hist. Classe, Nr. 8), Berlin 1913, 58-60, pl. III. Browne, *Literary Texts*, 80-81, 94.

15. Ps. 44 po koptyjsku; por. 39.

16. Ps. 46.2-6 po grecku i staronubijsku; por. 20.

17. Ps. 49.1-3 + 67.18 po grecku. Karta kodeksu pergaminowego znaleziona w katedrze w Qasr Ibrim. W.H.C. Frend, G. Dragas, S. Kontoyiannis, „Some Further Greek Liturgical Fragments from Q'asr Ibrim”, *JAC* 35 (1992), 119-122, nr I, pl. 1/ab.

18. Ps. 50.1 po grecku. Graffito na naczyniu znalezionym w Soba. A. Łajtar, „Notes on Greek Christian Inscriptions from the Nile Valley”, *ZPE* 93 (1992), 140-141

19. Ps. 50.3 (nieco zmodyfikowany) po grecku. Graffito na ścianie górnego kościoła w Banganarti. A. Łajtar, „Wall Inscriptions in the Banganarti Churches. A General Note after Three Seasons of Work”, *JJP* 33 (2003), 156, nr 18, pl. XIII 18.

20. Ps. 61.10-13 + 83.2-13 + 86.1-7 + 46.2-6 po grecku i staronubijsku. Dwie karty kodeksu pergaminowego (A i B) znalezione w katedrze w Qasr Ibrim. Karta A: *P.QI* I 2, pl. 2. Browne, *Literary Texts*, 44-47, 90, nr 2. Karta B: G.M. Browne, „New Texts in Old Nubian from Qasr Ibrim II (A Leaf from a Bilingual Psalter [Ps 83:13; 86:1-7; 46:2-6])”, *STB* 3 (1981), 9-19. *P.QI* II 13. Browne, *Literary Texts*, 64-67, 91, nr 13.

21. Ps. 62.2 po grecku. Inskrypcja namalowana czarnym tuszem na ścianie kościoła w Sonqi Tino. Znalezisko nieopublikowane, wzmiankowane w: S. Donadoni, „Les graffiti de l'église de Sonqi Tino”, w: *Nubia. Récentes recherches. Actes du colloque nubologique international au Musée National de Varsovie, 19-22 Juin 1972*, red. K. Michałowski, Warszawa 1975, 37.

22. Ps. 62.4-5 po grecku. Inskrypcja namalowana czarnym tuszem na ścianie kościoła w Sonqi Tino. Znalezisko nieopublikowane, wzmiankowane w: S. Donadoni, „Les graffiti de l'église de Sonqi Tino”, w: *Nubia. Récentes recherches*, Warszawa 1975, 37.

23. Ps. 67.18 po grecku; por. 17.

24. Ps. 83.2-13 po grecku i staronubijsku; por. 20.

25. Ps. 86.1-7 po grecku i staronubijsku; por. 20.

26. Ps. 90.1-5 po grecku i staronubijsku; por. 10.

27. Ps. 90.1-6 po grecku. Ostrakon znaleziony w Meinarti, pierwotnie prawdopodobnie amulet. G. Ruffini, „The Meinarti phylactery factory”, *JJP* 42 (2012), 297-298, fig. 7.

28. Ps. 90.7-11 po grecku. Ostrakon znaleziony w Meinarti, pierwotnie prawdopodobnie amulet. Ruffini, „The Meinarti phylactery factory”, 292-297, fig. 6.

29. Ps. 90.13 po grecku. Inskrypcja malowana, towarzysząca przedstawieniu Chrystusa depczącego smoka, lwa i węża na ścianie domu mieszkalnego w Dongoli, prawdopodobnie zmienionym w miejsce kultu. S. Jakobielski, „Dongola 1976”, *Et. Trav.* 11 (1979), 241, fig. 16 i 18.

30. Ps. 92.3 po grecku; zob. 11.

31. Ps. 95.6-13 po grecku i staronubijsku. Karta kodeksu pergaminowego znaleziona w katedrze w Qasr Ibrim. *P.QI* I 3, pl. 2. Browne, *Literary Texts*, 46-49, 90, nr 3.

32. Ps. 96 po grecku i staronubijsku. Inskrypcja namalowana ścianie jednego z pomieszczeń tzw. Aneksu Północnozachodniego do klasztoru na Komie H w Dongoli. Znalezisko nieopublikowane, wzmiankowane w: S. Jakobielski, „Old Dongola. Excavations 1997”, *PAM* 9 (1998), 163.

33. *Ps.* 100.6-8 po grecku. Ostrakon znaleziony w Meinarti, pierwotnie prawdopodobnie amulet. Ruffini, „The Meinarti phylactery factory”, 288-289, nr 6, fig. 4.

34. *Ps.* 100.7 (?) po grecku. Ostrakon znaleziony w Meinarti, pierwotnie prawdopodobnie amulet. Ruffini, „The Meinarti phylactery factory”, 290-292, nr 9, fig. 5.

35. *Ps.* 103.15-31 po grecku i staronubijsku. Fragment karty pergaminowej (z kodeksu?) znalezionej w meczecie w Dongoli. G.M. Browne, „Two Old Nubian Texts from Old Dongola”, *Bulletin du Musée National de Varsovie* 26 (1987), 76-81. Browne, *Literary Texts*, 72-75, 92, nr 1. Browne, *Versio*, 75-77. G.M. Browne, *Old Nubian Grammar*, Monachium 2002, 103-106.

36. *Ps.* 111 po koptyjsku; por. 39.

37. *Ps.* 127 po grecku i staronubijsku. Inskrypcja namalowana na ścianie jednego z pomieszczeń tzw. Aneksu Północnozachodniego do klasztoru na Komie H w Dongoli. Znalezisko nieopublikowane, wzmiankowane w: S. Jakobielski, „Old Dongola. Excavations 1997”, *PAM* 9 (1998), 163.

38. *Ps.* 129.2-8 po staronubijsku z dopiskiem po grecku upamiętniającym arcybiskupa Georgiosa. Inskrypcja namalowana na ścianie jednego z pomieszczeń tzw. Aneksu Północnozachodniego do klasztoru na Komie H w Dongoli. G.M. Browne, „An Old Nubian Translation of Psalm 129”, *BzS* 9 (2006), 25-27. A. Łajtar, J. van der Vliet, *Empowering the Dead in Christian Nubia* (Journal of Juristic Papyrology Supplement 32), Warszawa (w druku), nr II.

39. *Ps.* 144; *Tim.* 1.12-17; *Lk.* 15.4-7; *Ps.* 44; 2 *Tim.* 4.5-11; *Lk.* 10.1-12, 16-20; *Ps.* 20; 2 *Tim.* 2.1-10; *Lk.* 12.2-12; *Ps.* 111; *Heb.* 5.1-6; *Lk.* (dokładne miejsce nieznane). Typikon podający święta i czytania na miesiąc Phaophi po grecku (rubryki) i koptyjsku (tekst główny). Dla psalmów podawany jest numer i tytuł psalmu, dla ksiąg nowotestamentowych nazwa księgi oraz incipit i explicit odpowiedniego fragmentu. Karta kodeksu pergaminowego znaleziona w Qasr Ibrim. J.L. Hagen, G. Ochała, „Saints and scriptures for Phaophi: Preliminary edition of and commentary on a typikon from Qasr Ibrim”, w: *ΣΥΝΑΞΙΣ ΚΑΘΟΙΚΗ. Beiträge zu Gottesdienst und Geschichte der fünf altkirchlichen Patriarchate für Heinzgerd Brakmann zum 70. Geburtstag* (Orientalia – Patristica – Oecumenica 6.1), eds. D. Atanasowa, T. Chronz, Wiedeń–Berlin 2014, 269-290.

40. *Ps.* 149.3–150.6 po grecku i staronubijsku. Inskrypcja namalowana na drewnianej deseczce znalezionej w krypcie południowej katedry w Qasr Ibrim. G. Ruffini, „Psalms 149–150: A bilingual Greek and Old Nubian version from Qasr Ibrim”, *ZPE* 168 (2009), 112-122.

41. *Dan.* 3.31-34 oraz 38-40 po grecku i staronubijsku. Fragment karty pergaminowej pochodzącej prawdopodobnie z kodeksu, znalezionej w meczecie

w Dongoli. G.M. Browne, „Two Old Nubian Texts from Old Dongola”, *Bulletin du Musée National de Varsovie* 26 (1987), 81-83. Browne, *Literary Texts*, 74-75, 92, nr 2.

42. *Dan.* 3.57-81 (Oda 8) po grecku i staronubijsku. Inskrypcja namalowana na wewnętrznych ścianach basenu chrzcielnego kościoła klasztornego w Qasr el-Wizz. J.W.B. Barns, „A Text of the Benedicite in Greek and Old Nubian from Kasr el-Wizz”, *JEA* 60 (1974), 206-211, pl. XI. Browne, *Literary Texts*, 74-77, 92-93. Por. G.M. Browne, „Notes on Old Nubian”, *BASP* 16 (1979), 252-255 (analiza gramatyczna).

43. *Dan.* 3.59-80 (Oda 8) po grecku i staronubijsku. Inskrypcja (w dwu częściach?) namalowana na ścianie kościoła w Sonqi Tino. Znaleźzisko nieopublikowane, opracowywane przez międzynarodową grupę uczonych kierowaną przez Vincenta Laisneya.

44. *Iz.* (dokładna identyfikacja nieznana) po koptyjsku. Karta pergaminowa (pochodząca z kodeksu?) znaleziona w Qasr Ibrim. Znaleźzisko nieopublikowane, opracowywane przez Joosta Hagena.

45. *Jer.* 26.13-18 po koptyjsku. Fragmenty karty pergaminowej (pochodzącej z kodeksu?) znalezionej w klasztorze w Qasr el-Wizz. Znaleźzisko nieopublikowane, opracowywane przez Alexandrosa Tsakosa.

46. *Jer.* (dokładna identyfikacja nieznana) po koptyjsku. Fragment karty znalezionej w Qasr Ibrim. Znaleźzisko nieopublikowane, opracowywane przez Joosta Hagena.

47. Paralipomena do *Jer.* (dokładna identyfikacja nieznana) po koptyjsku. Fragment karty znalezionej w Qasr Ibrim. Znaleźzisko nieopublikowane, opracowywane przez Joosta Hagena.

48. *Eccl.* 4.12 po grecku; por. 5.

NOWY TESTAMENT

49. Incipity ewangelii po koptyjsku. Pergamin znaleziony w Qasr Ibrim. Znaleźzisko nieopublikowane, opracowywane przez Joosta Hagena.

50. Incipity czterech ewangelii po koptyjsku, namalowane obok siebie na południowej ścianie tzw. Groty Anachorety w Faras. F.Ll. Griffith, „Oxford Excavations in Nubia”, *LAAA* 14 (1927), 88, nr 25 (opis), pl. LXIV 2 (zdjęcie) oraz LXX 25 (przerys).

51. *Mt.* 1.1-7 po koptyjsku. Inskrypcja namalowana na wschodniej ścianie grobu T12 w Qasr Ibrim; *I.QasrIbrim* 91A.

52. *Mt.* 1.1-2 oraz 28.20 po grecku. Inskrypcja namalowana na ścianie zachodniej grobu pod kaplicą 5 tzw. Aneksu Północnozachodniego do klasztoru na Komie H w Dongoli. Łajtar, van der Vliet, *Empowering the Dead in Christian Nubia*, nr 8.

53. *Mt.* 1.18-25 po staronubijsku; por. 54.

54. *Mt.* 1.22-25; *Phil.* 2.12-18; *Rom.* 5.13-19; *Rom.* 11.25-30; *Heb.* 5.4-10; *Jh.* 16.33-17.26; *Heb.* 9.1-5; *Mt.* 1.18-25 (tytuł, incipit i explicit fragmentu); *Gal.* 4.4-7; *Mt.* 2.1-12 (brak wersu 11); *Rom.* 8.3-7, po staronubijsku. Lekcjonarz podający czytania na okres świąt Bożego Narodzenia (24-30 Choiak). Kodeks pergaminowy nieznanego pochodzenia zakupiony na początku XX wieku do zbiorów berlińskich. Griffith, *Nubian Texts*, 24-41 (*editio princeps*). G.M. Browne, *Griffith's Old Nubian Lectionary* (Papyrologica Castroctaviana 8), Rzym-Barcelona 1982. G.M. Browne, „Griffith's Old Nubian Lectionary: The Revision Revised”, *BASP* 24 (1987), 75-92. Browne, *Literary Texts*, 14-23, 84-85.

55. *Mt.* 2.1-12 po staronubijsku; por. 54.

56. *Mt.* 6.9-13 [*pater noster*] po grecku, poprzedzony konstantynopolińskim wyznaniem wiary po grecku oraz serią inwokacji do Archanioła Michała po staronubijsku. Inskrypcja namalowana na ścianie jednego z pomieszczeń tzw. Aneksu Północnozachodniego do klasztoru na Komie H w Dongoli. Znaleźisko nieopublikowane, opracowywane przez piszącego te słowa.

57. *Mt.* 6.9-13 [*pater noster*] po grecku. Fragment karty pergaminowej (?) znalezionej w Qasr Ibrim. Znaleźisko nieopublikowane, znane piszącemu te słowa za pośrednictwem fotografii przechowywanej w Qasr Ibrim Archive w British Museum.

58. *Mt.* 6.25-34 + 2 *Cor.* 12, po staronubijsku. Fragmenty dwóch kart pergaminowych znalezionych w Attiri. Karty pierwotnie należały do tego samego kodeksu, prawdopodobnie zawierającego lektionarz. W.J. van Gerven Oei [et al.], *The Old Nubian Texts from Attiri* (Dotawo Monographs 1), Punctum Books, bez roku wydania, nry 3-4.

59. *Mt.* 12.32 nast. po koptyjsku. Karta papirusowa (pochodząca z kodeksu?) znaleziona w Qasr Ibrim. Znaleźisko nieopublikowane, wzmiankowane w: J.M. Plumley, „Qasr Ibrim 1966”, *JEA* 52 (1966), 11-12, pl. VI 2 (lewa strona).

60. *Mt.* 27.8 po staronubijsku; por. 79.

61. *Mk.* 1.1-4 po koptyjsku. Inskrypcja namalowana na południowej ścianie grobu T12 w Qasr Ibrim; *I. QasrIbrim* 91C.

62. *Mk.* 1.1-2 oraz 16.20 po grecku. Inskrypcja namalowana na ścianie północnej grobu pod kaplicą 5 tzw. Aneksu Północnozachodniego do klasztoru na Komie H w Dongoli. Łajtar, van der Vliet, *Empowering the Dead in Christian Nubia*, nr 11.

63. *Mk.* 1.1-2 (niezachowany) oraz 16.19b po koptyjsku. Inskrypcja namalowana na północnej ścianie grobu 369 w Qasr Ibrim. *I. QasrIbrim* 92B.

64. *Mk.* 6.56-10.22 (z lakunami) po grecku. Karta pergaminowa pochodząca z kodeksu znaleziona w Qasr Ibrim. C.H. Roberts, M.J. Plumley, „An Uncial Text of St. Mark in Greek from Nubia”, *JThS* 27 (1976), 34-45.

65. *Mk.* 11.1-10 po staronubijsku. Fragment karty pergaminowej znaleziony w Qasr Ibrim, który po drugiej stronie ma *Jh.* 20.11-18 po grecku (por. 96). *PQI* II 14. Browne, *Literary Texts*, 66-67, 91, nr 14.

66. *Mk.* 11.6-11 po staronubijsku. Fragment karty pergaminowej znaleziony w Sunnarti. G.M. Browne, „An Old Nubian version of Mark 11.6-11”, *ZPE* 44 (1981), 155-166. G.M. Browne, „The Sunnarti Mark”, *ZPE* 66 (1986), 49-52. Browne, *Literary Texts*, 76-77, 93.

67. *Mk.* 16.7 po staronubijsku; por. 79.

68. *Lk* 1.1-3 po koptyjsku. Inskrypcja namalowana na zachodniej ścianie grobu T12 w Qasr Ibrim. *I.QasrIbrim* 91D.

69. *Lk.* 1.1-4 and 24.53 po grecku. Inskrypcja namalowana na ścianie wschodniej grobu pod kaplicą 5 tzw. Aneksu Północnozachodniego pod klasztorem na Komie H w Dongoli. Łajtar, van der Vliet, *Empowering the Dead in Christian Nubia*, nr 12.

70. *Lk.* 1.1-4 oraz 24.51-53 po koptyjsku. Inskrypcja namalowana na zachodniej ścianie grobu 369 w Qasr Ibrim. *I.QasrIbrim* 92C.

71. *Lk* 1.1-2 oraz 24.53 po grecku. Inskrypcja namalowana we wschodniej części ściany południowej grobu w Ukma. A. Łajtar, J. van der Vliet, „An inscribed tomb chamber in Ukma-West”, w: *Nubian Voices II. New Texts and Studies on Christian Nubian Culture* (Journal of Juristic Papyrology Supplement 27), red. A. Łajtar, G. Ochała, J. van der Vliet, Warszawa 2015, 103-118.

72. *Lk.* 1.27-29 po staronubijsku. Fragmenty karty pergaminowej znaleziony w Sunnarti. G.M. Browne, „A New Text in Old Nubian”, *ZPE* 37 (1980), 173-178. G.M. Browne, „The Sunnarti Luke Revisited”, *Nubian Letters* 12 (1989), 4-5. G.M. Browne, „The Sunnarti Luke” *ZPE* 77 (1989), 293-296. Browne, *Literary Texts*, 76-77, 93.

73. *Lk.* 10.1-12 oraz 16-20 po staronubijsku; por. 39.

74. *Lk.* 12.2-12 po staronubijsku; por. 39.

75. *Lk.* 13-25 po koptyjsku. Pergamin znaleziony w Qasr Ibrim. Znalezisko nieopublikowane, wzmiankowane w: Adams, *Qasr Ibrim*, 239.

76. *Lk.* 15.4-7 po staronubijsku; por. 39.

77. *Lk.* 23.42 (słowa dobrego łotra na krzyżu, nieco zmodyfikowane) + dopisek z informacją o piszącym, po grecku. Inskrypcja wydrapana na ścianie kościoła w Abd el-Gadir. A. Łajtar, „Varia Nubica XII-XIX”, *JJP* 39 (2009), 103-106.

78. *Lk.* 23.42 (słowa dobrego łotra na krzyżu, nieco zmodyfikowane), po grecku. Inskrypcja wydrapana na ścianie katedry w Faras. A. Łajtar, „Varia Nubica XII-XIX”, *JJP* 39 (2009), 105.

79. *Lk.* 24.5-7 + *Mt.* 27.8 + *Mk.* 16.7 po staronubijsku. Fragment karty papierowej, prawdopodobnie pochodzącej z kodeksu, znalezionej w Qasr Ibrim. Dobór cytatów z ewangelii i ich kolejność są takie jak w *Dietessaronie* Tacjana. C.S. Browne, „Tatianus Nubianus” w: *Studia Palaeophilologica Professoris G. M. Browne in honorem oblata*, red. S.M. Bay, Champaign, Illinois 2004, 93-98.

80. *Lk.* (dokładne miejsce nieznane) po koptyjsku; por. 39.

81. *Jh.* 1.1-2 po koptyjsku. Inskrypcja namalowana we wnętrzu otwartej księgi trzymanej przez Chrystusa przedstawionego na wschodniej ścianie nawy południowej katedry w Faras. S. Jakobielski, *A History of the Bishopric of Pachoras on the Basis of Coptic Inscriptions* (Faras III), Warszawa 1972, 132-134, fot. 40. K. Michałowski, *Faras. Wall Paintings in the Collection of the National Museum in Warsaw*, Warszawa 1974, 177-183, 295, inskrypcja nr 27 [opracowana przez Stefana Jakobielskiego].

82. *Jh.* 1.1-3 oraz 21.25 (niezachowane) po grecku. Inskrypcja namalowana w zachodniej części ściany południowej grobu w Ukma. A. Łajtar, J. van der Vliet, „An inscribed tomb chamber in Ukma-West”, w: *Nubian Voices II. New Texts and Studies on Christian Nubian Culture (Journal of Juristic Papyrology, Supplement 27)*, red. A. Łajtar, G. Ochała, J. van der Vliet, Warszawa 2015, 103-118.

83. *Jh.* 1.1-5 po koptyjsku. Inskrypcja namalowana na północnej ścianie grobu T12 w Qasr Ibrim; *I.QasrIbrim* 91E.

84. *Jh.* 1.1-5 oraz 21.22-25 po koptyjsku. Dwie inskrypcje namalowane na ścianie północnej grobu 369 w Qasr Ibrim. *I.QasrIbrim* 92D oraz E.

85. *Jh.* 1.1-3 oraz 21.25 po grecku. Inskrypcja namalowana na ścianie południowej grobu pod kaplicą 5 tzw. Aneksu Północnozachodniego pod klasztorem na Komie H w Dongoli. Łajtar, van der Vliet, *Empowering the Dead in Christian Nubia*, nr 15.

86. *Jh.* 1.1-5 oraz 21.25 po grecku. Inskrypcja namalowana w tondo umieszczonym ponad wizerunkiem Chrystusa depczącego smoka, lwa i węża w domu mieszkalnym w Dongoli, prawdopodobnie zamienionym w miejsce kultu. S. Jakobielski, „Dongola 1976”, *Et.Trav.* 11 (1979), 241-242, fig. 17-18.

87. *Jh.* 1.17-28 po staronubijsku; por. 89.

88. *Jh.* 1.29-30 po grecku. Inskrypcja namalowana na zwoju trzymanym przez świętego Jan Chrzyciela, przedstawionego na ścianie zachodniej baptysterium katedry w Faras. Inskrypcja nieopublikowana, wzmiankowana w: M. Martens, „Observation sur la composition du visage dans les peintures de Faras (IXe-XIIIe siècles)”, *Et.Trav.* 7 (1973), 179-180. W. Godlewski, *Les baptistères nubiens* (Faras VI), Warszawa 1979, 47, fig. 16, 24-25. M. Martens-Czarnecka, *Les éléments*

décoratifs sur les peintures de la Cathédrale de Faras (Faras VII), Warszawa 1982, 41, 47, pl. 52.

89. *Jh.* 7.28-29 + *Jh.* 1.17-28 (przy czym wersy 20-23 nie zachowały się, a 19, 28 i 24 zachowały się śladowo), po staronubijsku. Dwa łączące się ze sobą fragmenty karty pergaminowej pochodzącej z kodeksu, znalezione w Qasr Ibrim. Kodeks zawierał lekcjonarz, z którego zachowały się fragmenty czytań na miesiąc Choiak. G.M. Browne, „An Old Nubian lectionary fragment”, *Orientalia* 70 (2001), 113-116.

90. *Jh.* 11.20-41 po staronubijsku; por. 121.

91. *Jh.* 13.13-17 po staronubijsku; por. 94.

92. *Jh.* 16.33-17.26 po staronubijsku; por. 54.

93. *Jh.* 18.21 po koptyjsku. Fragment karty pergaminowej znalezionej w Qasr Ibrim. Znaleźnisko nieopublikowane, wzmiankowane w Adams, *Qasr Ibrim*, 239.

94. *Jh.* 19.42-20.9 + *Jh.* 13.13-17 + *Phil.* 4.4-9 po staronubijsku. Fragment karty pergaminowej znalezionej w katedrze w Qasr Ibrim. *P.QI* I 5, pl. 5. Browne, *Literary Texts*, 50-53, 90, nr 5.

95. *Jh.* 20.9-15 po staronubijsku. Fragment karty papierowej znalezionej w katedrze w Qasr Ibrim. *P.QI* I 6, pl. 5. Browne, *Literary Texts*, 52-53, 90, nr 6.

96. *Jh.* 20.11-18 po grecku. Fragment karty pergaminowej znalezionej w Qasr Ibrim, który po drugiej stronie ma *Mk.* 11.1-10 po staronubijsku (zob. 65). Tekst grecki nieopublikowany, znany tylko z opisu znaleźniska towarzyszącego publikacji tekstu staronubijskiego.

97. *Jh.* 20.12-13 oraz 16-17 po staronubijsku. Fragment karty pergaminowej pochodzący prawdopodobnie z Qasr Ibrim, obecnie przechowywany w Muzeum Koptyjskim w Kairze. G.M. Browne, „Note on Old Nubian Texts (X)”, *BzS* 5 (1992), 35-36, Appendix.

98. *Jh.* 20.27 po koptyjsku. Inskrypcja towarzysząca przedstawieniu Jezusa z wąpiącym Tomaszem w klatce schodowej katedry w Faras. Jakobielski, *Bishopric*, 57-58, fig. 8.

99. *Act.* 5.28-36; 11.8-17; 15.13-18; 15.22-29; 18.4-13 po koptyjsku. Fragmenty pergaminowe znalezione w klasztorze w Qasr el-Wizz. Pierwotnie należały one do kodeksu zawierającego prawdopodobnie całość Dziejów Apostolskich. Znaleźnisko nieopublikowane, opracowywane przez Alexandrosa Tsakosa.

100. *Rom.* 5.13-19 po staronubijsku; por. 54.

101. *Rom.* 8.3-7 po staronubijsku; por. 54.

102. *Rom.* 11.25-30 po staronubijsku; por. 54.

103. *1 Cor.* 2.6-11 po staronubijsku; por. 104.

104. *1 Cor.* 14.35-40; *Heb.* 6.7-8; *2 Cor.* 1.2-7; *1 Cor.* 2.6-11, po staronubijsku. Lekcjonarz podający czytania na miesiąc Mesore. Karta pergaminowa znaleźniona w katedrze w Qasr Ibrim. *P.QI* I 7, pl. 6. Browne, *Literary Texts*, 52-55, 90, nr 7.

105. 2 *Cor.* 1.2-7 po staronubijsku; por. 104.
106. 2 *Cor.* 12 po staronubijsku; por. 58.
107. *Gal.* 4.4-7 po staronubijsku; por. 54.
108. *Gal.* 6.9-10 oraz 17-18 + Stefan z Chnes, *Homilia na temat Archaniota Michala*, po koptyjsku. Pergamin (?) znaleziony w Qasr Ibrim. Znalezisko nieopublikowane, opracowywane przez Joosta Hagena.
109. *Phil.* 2.12-18 po staronubijsku; por. 54.
110. *Phil.* 4.4-9 po staronubijsku; por. 94.
111. *Tim.* 1.12-17 po koptyjsku; por. 39.
112. 2 *Tim.* 2.1-10 po koptyjsku; por. 39.
113. 2 *Tim.* 4.5-11 po koptyjsku; por. 39.
114. *Heb.* 5.1-6 po koptyjsku; por. 39.
115. *Heb.* 5.4 + dopisek z informacją o piszącym, po grecku. Graffito na ścianie jednego z pomieszczeń tzw. Aneksu Północnozachodniego do klasztoru na Komie H w Dongoli. A. Łajtar, „Heb 5.4 in a Graffito in the Western Annex of the Monastery on Kom H at Old Dongola”, *Et. Trav.* 19 (2001), 209-215.
116. *Heb.* 5.4-10 po staronubijsku; por. 54.
117. *Heb.* 6.7-8 po staronubijsku; por. 104.
118. *Heb.* 9.1-5 po staronubijsku; por. 54.
119. *Jd.* 9-16 po staronubijsku. Fragment karty pergaminowej znalezionej w Qasr Ibrim. G.M. Browne, „New Texts in Old Nubian from Qasr Ibrim I (Jude 9-16)”, *STB* 2 (1980), 16-33. *P.QI* II 15, pl. 1. Browne, *Literary Texts*, 66-69, 91-92, nr 15.
120. *Rev.* 6.8-9 oraz 6.15-7.1 po staronubijsku. Fragment karty pergaminowej nieznanego pochodzenia, kiedyś przechowywanej w Muzeach Berlińskich, obecnie zaginionej. Griffith, *Nubian Texts*, 55. G.M. Browne, „An Old Nubian Fragment of Revelation”, *Studia Papyrologica* 20 (1981), 73-82. E.B. Smagina, „Opyt rekonstrukcii odnogo drevnenubijskogo teksta”, *VDI* 1983/2 (164), 106-111. Browne, *Literary Texts*, 76-79, 93.
121. *Rev.* 7.15-8.11 + *Rev.* 14.6-15 + *Jh.* 11.20-41 po staronubijsku. Trzy karty pergaminowe znalezione w katedrze w Qasr Ibrim, pierwotnie należące do tego samego kodeksu liczącego 194 strony i zawierającego – jak się zdaje – oba dzieła Janowe (Apokalipsę i Ewangelię). Publikacja poszczególnych kart: (A) *P.QI* I 8, pl. 7. Browne, *Literary Texts*, 54-57, 90-91, nr 8. (B) J.M. Plumley, „A Medieval Nubian Literary Text”, *STB* 2 (1980), 34-41. *P.QI* I 9, pl. 8. Browne, *Literary Texts*, 56-59, 91, nr 9. (C) *P.QI* I 4, pl. 3, 4. Browne, *Literary Texts*, 48-51, 90, nr 4. Browne, *Old Nubian Grammar*, 95-103 Rekonstrukcja kodeksu: G.M. Browne, „Lachmannus et Nubia”, *Le Muséon* 109 (1996), 261-266.

122. *Rev.* 21.20-23 po grecku. Fragment karty pergaminowej znalezionej w Gebel Adda, obecnie przechowywanej w Royal Ontario Museum w Toronto. Znaleźisko nieopublikowane, opracowywane przez piszącego te słowa.

Materiał źródłowy zestawiony powyżej jest dość niejednorodny z formalnego punktu widzenia. Z jednej strony mamy do dyspozycji karty pergaminowe, rzadziej papierowe, będące prawdopodobnie fragmentami kodeksów zawierających kompletne teksty pojedynczych ksiąg (1, 4, 10, 13, 17, 20, 31, 35, 41, 45, 46, 47, 57, 59, 64, 65, 66, 72, 75, 79, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 108, 119, 120) lub nawet grup ksiąg biblijnych (121). Pokrewne im są długie inskrypcje podające kompletny tekst psalmu lub ody (12, 21, 22, 32, 37, 38, 40, 42, 43). Z drugiej strony pasują się inskrypcje na ścianach budowli oraz skorupach ceramicznych wykorzystujące krótkie, często jednowersowe cytaty biblijne, czasami połączone z innymi elementami takimi jak formuła trynitarna, pobożna inwokacja lub informacja o piszącym (5, 6, 7, 9, 11, 14, 18, 19, 27, 28, 29, 33, 34, 56, 77, 78, 98, 115). Pomędzy nimi należy umieścić teksty podające tytuł księgi biblijnej i/lub jej incipit, czasami także explicit, rozumiane, na zasadzie *pars pro toto*, jako kompletne księgi. Teksty tego rodzaju występują jako element dekoracji malarskiej (81) oraz jako inskrypcje na ścianach pomieszczeń kultowych i grobów (50, 51, 52, 61, 62, 63, 68, 69, 70, 71, 82, 83, 84, 85, 86). Oddzielną grupę stanowią lekcjonarze (54, 58, 89, 104) oraz typikon (39). Podają one czytania na określone dni roku liturgicznego, przy czym te pierwsze zawierają kompletne teksty perykop, zaś te drugie ograniczają się do ich tytułów lub streszczeń, posługując się przy tym często incipitami i explicitami.

Jeśli idzie o zawartość treściową daje się zauważyć w zgromadzonym materiale źródłowym wyraźna przewaga tekstów nowotestamentowych nad starotestamentowymi wyrażająca się stosunkiem 74 do 48. Wśród tekstów nowotestamentowych przeważają w sposób zdecydowany ewangelie, które mają 48 poświadczeń, w tym 10 dla Mateusza, 7 dla Marka, 13 dla Łukasza, i 18 dla Jana. To, że najwięcej poświadczeń ma ewangelia Janowa jest godne odnotowania jako przejaw szerszego zjawiska obserwowanego w świecie chrześcijańskim od czasów najdawniejszych po dzień dzisiejszy: czwarta ewangelia zawsze cieszyła się większą popularnością niż ewangelie synoptyczne; przykładowo jest ona najliczniej reprezentowaną ewangelią w papirusach i pergaminach z Egiptu¹². Obok ewangelii względnie obficie reprezentowane są listy świętego Pawła z następującymi poświadczeniami: do Rzymian – 3, do Koryntian – 4 (dwa poświadczenia dla listu pierwszego

¹² 27 wydanie *Novum Testamentum Graece* (Nestle-Aland) bierze pod uwagę 134 papirusy, z czego 66 to papirusy zawierające ewangelie; por. K. Aland, M. Welte, B. Köster, K. Junack, *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neues Testaments*, Berlin–Nowy Jork 1994. W grupie ewangelii rozkład materiału jest następujący: Mateusz – 23, Marek – 3, Łukasz – 10, Jan – 30.

i dwa dla drugiego), do Galatów – 2, do Filipian – 2, do Tymoteusza – 3 (jedno poświadczenie dla listu pierwszego i dwa dla drugiego), do Hebrajczyków – 5, w sumie 19. Należy odnotować bardzo ubogą reprezentację Dziejów Apostolskich (tylko jedno poświadczenie) oraz niezbyt obfitą obecność Apokalipsy (tylko trzy poświadczenia). Jeśli idzie o Stary Testament absolutna większość poświadczeń – 35 na 48 – odnosi się do jednej księgi, mianowicie Księgi Psalmów. Jeśli dodamy do tego trzy poświadczenia ody ósmej (*Dan.* 3.57-81) będziemy bardzo bliscy konkluzji, że poza kompozycjami poetyckimi (psalmami i odami) Stary Testament był praktycznie nieobecny w kulturze literackiej Nubii chrześcijańskiej.

Wyraźną przewagę tekstów nowotestamentowych nad starotestamentowymi można łatwo wytłumaczyć względami ideologicznymi: to Nowy Testament opowiadający o ziemskim nauczaniu Jezusa jest fundamentem wiary chrześcijańskiej, zaś Stary jedynie jej zapowiedzią. Zjawisko to ma jednak również, a może przede wszystkim, uzasadnienie praktyczne: Nowy Testament stanowi podstawę liturgii słowa w Kościołach chrześcijańskich wszystkich rytów i nie ma powodów aby wątpić, że w Kościele nubijskim było inaczej. Zachowane lekcjonarze Kościoła nubijskiego pokazują, że w tamtejszej liturgii eucharystycznej obowiązywały dwa czytania: jedno z ewangelii i jedno z listów świętego Pawła, przy całkowitym braku perykop starotestamentowych.¹³ Przeznaczenie liturgiczne należy przypisywać nie tylko wzmiankowanym powyżej lekcjonarzom lecz prawdopodobnie większości tekstów nowotestamentowych zapisach na kartach kodeksów, tym bardziej, że w przeważającej części zostały one znalezione w kontekście sakralnym: w katedrze w Qasr Ibrim i jej najbliższej okolicy (57, 59, 64, 65, 75, 79, 93, 94, 95, 96, 97, 108, 119, 120, 121)¹⁴ oraz w kościele w Sunnarti (66, 72)¹⁵. Kontekst liturgiczny jest też wytłumaczeniem zestawu ksiąg nowotestamentowych dającego się zaobserwować w zgromadzonym materiale z dominującą pozycją ewangelii

¹³ Daje się w tym zauważyć przejaw tradycji istniejącej zarówno w Kościele konstantynopolitańskim jak i aleksandryjskim; por. H. Brakmann, „*Defunctus adhuc loquitur*. Gottesdienst und Gebetsliteratur der untergegangenen Kirche in Nubien”, *Archiv für Liturgiewissenschaft* 48 (2006), 315. Na temat lekcjonarzy kościoła nubijskiego zob. w szczególności G. Ochała, „Kalendź liturgiczny Kościoła nubijskiego w świetle zachowanych fragmentów nubijskich lekcjonarzy”, *U schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze* 12 (2013), 183-232; tenże, „The Nubian liturgical calendar: The evidence of the Nubian lectionaries”, *Le Muséon* 128 (2015), 1-48.

¹⁴ Przypuszcza się, że fragmenty pergaminowe z tekstami religijnymi znalezione w znacznych ilościach w katedrze w Qasr Ibrim oraz w jej najbliższym otoczeniu pochodzą z ksiąg należących do biblioteki katedralnej, zniszczonej i rozproszonej podczas zdobycia miasta przez wojska Saladyna w 1172/1173 roku; por. np. W.H.C. Friend, „Coptic, Greek and Nubian at Qasr Ibrim”, *Byzantinoslavica* 33 (1972), 224-229.

¹⁵ Odnośnie do kontekstu archeologicznego znalezisk tekstowych w Sunnarti zob. C.D.G. Müller, „Deutsche Textfunde in Nubien”, w: *Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit*, red. E. Dinkler, Recklinghausen 1970, 251-254.

i znaczącą obecnością listów Pawłowych, przy niemal kompletnym braku Dziejów Apostolskich i dość skromnym udziale Apokalipsy.

Poza dominującym kontekstem liturgicznym Nowy Testament zaświadczony jest w Nubii chrześcijańskiej także w innych sytuacjach. Inskrypcje na ścianach pomieszczeń, w tym grobów, zawierające incipity, a czasami incipity i explicity, ewangelii miały bez wątpienia funkcję apotropaiczną: chroniły pomieszczenia oraz ich właścicieli i użytkowników, czy to żywych czy zmarłych, przed złymi mocami. Incipity ewangelii zapisane na skrawkach papirusu lub pergaminu pełniły często rolę amuletów osobistych wśród chrześcijan egipskich¹⁶, ich użycie do ochrony pomieszczeń wydaje się być natomiast specyfiką nubijską. W grobie z Ukma cytaty ewangeliczne (71, 82) są jedynym środkiem ochronnym, w grobie pod kaplicą numer 5 Aneksu Północnozachodniego do klasztoru na Komie H w Dongoli (52, 62, 69, 85) oraz w grobach T12 i 369 w Qasr Ibrim (odpowiednio 51, 61, 68, 83 oraz 63, 70, 84) organizują one zestaw tekstów, na który składają się ponadto fragmenty apokryfów, listy imion i słów, pobożne inwokacje oraz znaki magiczne¹⁷. Organizacja tekstów ma charakter topograficzny: każdej ścianie przypisana jest jedna ewangelia, zaś ich kolejność pokrywa się z ruchem wskazówek zegara.

W dwóch przypadkach (81 i 88) cytaty nowotestamentowe są elementami przedstawień malarskich, odpowiednio Jezusa oraz Jana Chrzciciela. Oba malowidła należą do wystroju malarskiego katedry w Faras, zaś źródłem cytatu jest za każdym razem ewangelia według świętego Jana. W pierwszym przypadku Jezus trzyma kodeks otwarty na jej pierwszych słowach, w drugim – Jan Chrzciciel zwój ze słowami „Oto Baranek Boży, który gładzi grzechy świata”, którymi według ewangelisty przywitał Jezusa zbliżającego się do Jordanu. Cytat z ewangelii Janowej towarzyszy jeszcze jednemu przedstawieniu malarskiemu w katedrze w Faras ukazującemu Jezusa z wąpiącym Tomaszem (98), lecz w tym przypadku jest on bardziej komentarzem do sceny niż jej integralnym elementem¹⁸. Incipt i explicit ewangelii według świętego Jana obwiedziony ozdobnym tondo widnieje nad przedstawieniem Jezusa depczącego smoka, lwa i węża znajdującym się na jednej ze ścian domu mieszkalnego w Dongoli, przerobionego na miejsce kultu w pewnym momencie jego istnienia (86). Fakt, że wszystkie znane nam

¹⁶ J.E. Sanzo, *Scriptural Incipits on Amulets from Late Antique Egypt: Text, Typology, and Theory* (Studien und Texte zu Antike und Christentum 84), Tybinga 2014.

¹⁷ Szczegółowo na ten temat zob. Łajtar, van der Vliet, *Epowering the Dead*.

¹⁸ Jezus z wąpiącym Tomaszem przedstawiony był także na wschodniej ścianie kaplicy 21 górnego kościoła w Banganarti. Przedstawieniu towarzyszyła inskrypcja nawiązująca do *Jh.* 20.28. Na temat tej inskrypcji zob. A. Łajtar, T. Płóciennik, „A man from Provance on the Middle Nile: A graffito in the upper church at Banganarti”, w: *Nubian Voices. Studies in Christian Nubian Culture* (Journal of Juristic Papyrology Supplement XV), red. A. Łajtar, J van der Vliet, Warszawa 2011, 98-99, fig. 2.

przykłady użycia cytatów nowotestamentowych w dekoracji malarskiej pochodzą z ewangelii Janowej jest symptomatyczny. Czwarta ewangelia przewyższa trzy pozostałe teologiczną głębią i siłą wyrazu charakteryzującą się symbolicznym obrazowaniem i aforystycznymi wypowiedziami, faworyzującymi ją jako źródło inspiracji i zapożyczeń.

Cytaty nowotestamentowe wykorzystywane były przez wiernych pozostawiających malowane lub ryte inskrypcje w miejscach kultu. Przykłady takich inskrypcji zawierające cytat z *Lk.* 23.42 ze słowami dobrego łotra skierowanymi do ukrzyżowanego Jezusa (“Pamiętaj o mnie kiedy będziesz w twoim królestwie”) znajdujemy w kościele w Abd el-Gadir (77) i katedrze w Faras (78). Autorzy tych inskrypcji najprawdopodobniej identyfikują siebie z dobrym łotrem i przemawiają do Boga jego słowami. Inskrypcja na ścianie jednego z pomieszczeń tzw. Aneksu Północnozachodniego do klasztoru na Komie H w Dongoli zawiera cytat z *Heb.* 5.4 (“Nikt sam sobie nie bierze tej godności, lecz tylko ten, kto jest powołany przez Boga”) (115). Wybierając ten cytat autor inskrypcji, diakon Paule, mógł chcieć podkreślić szczególny status przypadający w społeczności chrześcijańskiej klerowi, którego był członkiem. Inna inskrypcja z tej samej budowli ma *pater noster* (*Mt.* 6.9-13) obok konstantynopolińskiego wyznania wiary oraz serii inwokacji do Boga Archanioła Michała (56). Ponieważ *pater noster* od czasów wczesnego Kościoła funkcjonowało jako modlitwa prywatna i liturgiczna¹⁹ źródłem inspiracji niekoniecznie musiała być w tym przypadku ewangelia. To samo dotyczy skrawka pergaminu z tekstem *pater noster* znalezionej w Qasr Ibrim (57): może on pochodzić z jakiejś księgi liturgicznej lub być prywatną kopią modlitwy a niekoniecznie częścią ewangelii Mateusza.

Wzmiankowany już powyżej typikon z Qasr Ibrim informuje nas, że w liturgii słowa Kościoła nubijskiego, obok ewangelii i listów świętego Pawła, okazjonalnie wykorzystywano również psalmy²⁰. Te ostatnie są podstawowym elementem śpiewów liturgicznych Kościołów chrześcijańskich od starożytności

¹⁹ Literatura na temat *pater noster* jest, co oczywiste, olbrzymia. Odnośnie do pochodzenia i kompozycji modlitwy warto odnotować: E. Lohmeyer, *Das Vater-unsere*, wyd. 2, Getynga 1947; J. Jeremias, *The Prayers of Jesus* (Studies in Biblical Theology 2d series, 6), Naperville 1967; D. Clark, *The Lord's Prayer. Origins and Early Interpretations* (Studia Traditionis Theologiae 21), Turnhout 2016. Odnośnie do użycia *pater noster* w liturgii zob. T.W. Manson, „The Lord's Prayer”, *Bulletin of the John Rylands Library* 38 (1956), 99-113 436-448; J.A. Jungmann, *The Early Liturgy to the Time of Gregory the Great* (University of Notre Dame Liturgical Studies 6), Notre Dame 1980, 297-299; Th. Maas-Ewerd, „Das Vater unser in der Liturgie”, w: *Und dennoch ist von Gott zu reden. Festschrift für Herbert Vorgrimler*, red. M. Lutz-Bachmann, Freiburg-Bazylea-Wiedeń 1994, 262-276.

²⁰ Nie wiadomo dokładnie do jakiego rodzaju celebracji liturgicznych odnosi się typikon z Qasr Ibrim. Być może opisuje on czytania zgodnie z *ordo minor* liturgii eucharystycznej; por. Hagen, Ochała, „Saints and scriptures for Phaophi”, 277.

po współczesność²¹. Liturgicznym przeznaczeniem psalmów należy bez wątpienia tłumaczyć ich popularność w Nubii chrześcijańskiej. Należy przypuszczać, że śpiewanie lub recytowanie psalmów stanowiło oprawę muzyczną we wszystkich rodzajach celebracji liturgicznych, nie tylko w regularnej liturgii eucharystycznej. Inskrypcja z tekstem psalmu 129 (*de profundis clamavi*) zapisana na ścianie jednego z pomieszczeń tzw. Aneksu Północnozachodniego do klasztoru na Komie H w Dongoli (38) występuje w kontekście grobowym, co sugeruje, że psalm ten, podobnie jak w Kościele rzymskim, stanowił w Nubii element liturgii pogrzebowej. To samo dotyczy być może także psalmu 19, z którego cytat dołączony jest jako samodzielny element do inskrypcji nagrobnej biskupa Sai Kerikosa (7). Można przypuszczać, że również ody wykorzystywane były w Kościele nubijskim jako element oprawy muzycznej liturgii. Nubijczycy znali z pewnością bizantyńskie kanony, których konstrukcja opiera się na dziewięciu odach biblijnych²². Wykopiska ostatnich lat w kościele BV w Dongoli przyniosły odkrycie inskrypcji zawierającej tekst hymnu skomponowanego na bazie ody ósmej²³.

Podobnie jak ewangelie psalmy wykorzystywane były jako środek apotropajczny, do czego predestynowała je ich modlitewna, suplikacyjna forma, szczególnie czytelna w takich kompozycjach jak Ps. 22, 50 i 90. Cytaty z psalmów zapisywane były na skorupach ceramicznych (9, 27, 28, 33, 34), które pełniły jak się zdaje funkcję amuletów osobistych, noszonych przy sobie lub umieszczanych w ważnych z perspektywy zainteresowanego punktach przestrzeni życiowej. Co ciekawe nie znajdujemy ich w funkcji amuletów stacjonarnych, zapisanych na ścianach pomieszczeń, choć takie ich użycie zaświadczone jest gdzie indziej w świecie chrześcijańskim²⁴. Modlitewny charakter psalmów sprawia iż cytaty z nich by-

²¹ Por. np. R.F. Taft, „Christian liturgical psalms: Origins, development, decomposition, and collapse”, w: H.W. Attridge, M.E. Fassler, *Psalms in Community: Jewish and Christian Textual, Liturgical, and Artistic Traditions* (Society of Biblical Literature), Atlanta 2003, 7-32; J.D. Witvliet, *The Biblical Psalms as Christian Worship: A Brief Introduction and Guide to Resources*, Cambridge MA 2007; B.K. Waltke, J.M. Houston, *The Psalms as Christian Worship: A Historical Commentary*, Cambridge MA 2010.

²² Por. A. Deptuła, „Inscription with liturgical hymn from the Lower Church in Banganarti”, *PAM* 20 (2008), 267-272.

²³ Inskrypcja znajduje się na przedniej ścianie apsydy, na południe od synthrononu. Znalezisko nieopublikowane, znane piszącemu te słowa z autopsji.

²⁴ Najbardziej spektakularnym przykładem jest grób w Kerczu (starożytne Pantikapaion) na Krymie, datowany na schyłek V wieku. Na jego wewnętrznych ścianach znajdują się malowane inskrypcje zawierające w przeważającej mierze cytaty z psalmów. Są to kolejno: Ps. 120:7-8 (ściana z wejściem); Ps. 26:1a (ściana na lewo od wejścia); Ps. 101:2 oraz 90:1-12 (ściana naprzeciw wejścia); Ps. 26:1b oraz Ps. 90:13-16 (ściana na prawo od wejścia). Odnośnie do grobu z Kerczu zob. J. Kulakowsky, „Eine altchristliche Grabkammer in Kertch aus dem Jahre 491”, *Römische Quartalschrift* 8 (1894), 49-87, 309-327; inskrypcje z cytatami z psalmów zostały przedrukowane w: A.E. Felle, *Biblia epigraphica. La Sacra Scrittura nella documentazione*

wały wykorzystywane jako modlitwy prywatne jak to ma miejsce w przypadku inskrypcji na ścianie jednej z kaplic górnego kościoła w Banganarti (19) oraz graffito na czarce z Soba (18). Cytat z Psalmu 90 towarzyszy przedstawieniu na ścianie jednego z domów w Dongoli ukazującego Jezusa depczącego smoka, lwa i węża (86).

Jeśli idzie o aspekt językowy sytuację można sumarycznie opisać w postaci następującej tabeli:

	język grecki	język koptyjski	język staronubijski	bilingwy grecko/nubijskie
Stary Testament	22	9	2	15
Nowy Testament	16	21	37	0

Analizę tabeli rozpocznijmy od obserwacji, że w grupie tekstów nowotestamentowych przeważa, i to dość zdecydowanie, język staronubijski. Zjawisko to, podobnie jak przewagę tekstów nowotestamentowych nad starotestamentowymi, o której mowa była wyżej, należy tłumaczyć względami liturgicznymi. Dostępne nam źródła, zarówno o proveniencji wewnętrznej jak i zewnętrznej, zgadzają się co do tego, że liturgia sprawowana była w Kościele nubijskim po grecku, to jest w języku sakralnym, przyniesionym w trakcie ewangelizacji²⁵. Dotyczy to jednak tylko jej części performatywnej,

epigraphica dell'orbis christianus antiquus (III-VIII secolo), Bari 2006, nr 438-443; por. także A.E. Felle, „Le citazioni bibliche nella documentazione epigrafica dei Cristiani: i casi in territorio romeno e sulla sponda europea del Mar Nero”, *Classica et Christiana* 4/1 (2009), 233-238, fig. 2-4 i 10. Nieco skromniejszy jest grób w Starej Zagorze (Augusta Traiana) w Bułgarii, który na południowej ścianie ma cytat z Ps. 132:14. Na temat grobu ze Starej Zagory zob. R. Pillinger, „Ein Bischofsgrab mit Psalmzitat in Stara Zagora (Bulgarien)”, *Tyche* 4 (1989), 131-137; Felle, 2009: „Le citazioni bibliche”, 236.

²⁵ Użycie greki w liturgii Kościoła nubijskiego poświadczą Abu Makarrem, autor opisu kościołów i klasztorów należących do patriarchatu aleksandryjskiego (pocz. XIII w.); por. B.T.A. Evetts, *The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, Oxford 1895, 272. Po grecku spisane są wszystkie znane nam z Nubii świadectwa liturgii eucharystycznej, liturgii darów poprzednio poświęconych, liturgii chrzcielnej oraz śpiewów liturgicznych. Greckie świadectwa liturgii eucharystycznej z Nubii omawia J. Hammerstaedt, *Griechische Anaphorenfragmente aus Ägypten und Nubien* (Papyrologica Coloniensia XXVIII), Opladen 1999, nr 6-9 oraz 19. Odnośnie do liturgii darów poprzednio poświęconych zob. A. Łajtar, *The Nubian Liturgy of the Presanctified* (w przygotowaniu). Nubijskie świadectwa liturgii chrzcielnej oraz śpiewów liturgicznych nie zostały do tej pory opracowane w sposób systematyczny. Generalnie na temat greki jako języka liturgicznego kościoła nubijskiego zob. Brakmann, „Defunctus adhuc loquitur”, 328-331; Łajtar, Ochała, „Language use and literacy”.

liturgia słowa, to jest czytania oraz homilie, musiała się odbywać w języku etnicznym, to znaczy po staronubijsku, aby móc być należycie zrozumianą przez wiernych, dla których nubijski był językiem mówionym. O tym, że znane nam teksty nowotestamentowe po staronubijsku związane były z liturgią świadczy dobitnie fakt, iż wszystkie one zapisane są na kartach kodeksów, z których znaczna część to lekcjonarze, a więc księgi *par excellance* liturgiczne. Odmienne prezentuje się sytuacja z tekstami nowotestamentowymi po grecku i koptyjsku. Tylko niektóre spośród nich występują na kartach pergaminowych pochodzących prawdopodobnie z kodeksów (57, 59, 64, 75, 93, 96, 99, 108, 122), a funkcję liturgiczną możemy w sposób pewny przypisać tylko jednemu z nich, mianowicie typikonowi z Qasr Ibrim (39)²⁶. Większość greckich i koptyjskich tekstów nowotestamentowych ma postać malowanych lub rytých inskrypcji na ścianach budowli kultowych lub grobów, gdzie pełnią rolę amuletów lub elementów dekoracji względnie są przejawem indywidualnej pobożności. Najwyraźniej w napisach tego typu, skierowanych bardziej do Boga niż do ludzi, odczuwano potrzebę posługiwania się językami sakralnymi, nie zaś językiem codziennej komunikacji.

W grupie tekstów starotestamentowych zauważalna jest wyraźna przewaga greki i bardzo skromna reprezentacja tekstów staronubijskich. Dysproporcję tę czynią cytaty z psalmów zapisywane bądź na skorupach ceramicznych w celach apotropaicznych bądź na ścianach budowli kultowych jako indywidualne wyrazy pobożności. Zgodnie z tym co powiedziano w poprzednim akapicie teksty tego rodzaju spisywane były z reguły w importowanym języku sakralnym (w tym przypadku po grecku), nigdy lub bardzo rzadko w języku etnicznym. Interesującym zjawiskiem w tej grupie świadectw jest znacząca obecność tekstów dwujęzycznych, grecko-staronubijskich, zapisanych w ten sposób, że pierwszy wers danego tekstu jest po grecku, drugi po staronubijsku, trzeci po grecku, czwarty po staronubijsku, itd. Ten specyficzny z językowego punktu widzenia system zaświadczony jest wyłącznie w odniesieniu do poetyckich ksiąg Starego Testamentu, to jest psalmów i ód; znajdujemy go zarówno w manuskryptach, najprawdopodobniej o przeznaczeniu liturgicznym, jak i inskrypcjach zapisanych na ścianach budowli kultowych. Jak się zdaje jest on świadectwem wykonywania tych tekstów przez dwa chóry, z których jeden śpiewał lub recytował po grecku a drugi po staronubijsku (śpiew antyfonalny). Alternatywnie śpiew prowadzony był przez solistę, kapłana lub kantora, któremu odpowiadało zgromadzenie wiernych (śpiew responsoryjny). Ten drugi rodzaj śpiewu jest szczególnie prawdopodobny w przypadku ody ósmej,

²⁶ Fakt, że typikon z Qasr Ibrim zawiera czytania po koptyjsku zdaje się wskazywać, iż w ośrodku tym, leżącym w Nubii północnej, stosunkowo niedaleko od granic Egiptu, żyła społeczność, dla której koptyjski był narzędziem komunikacji mówionej; por. Hagen, Ochała, „Saints and scriptures for Phaophi”, 278-279.

w której druga część każdego z wersów jest identyczna („chwalcie i wywyższajcie go na wieki”), ma zatem charakter refrenu (responsorium)²⁷. Naprzemienny śpiew psalmów należał do powszechnych praktyk liturgicznych wczesnego Kościoła²⁸. Nubijski zwyczaj doskonale wpisuje się w te praktyki chociaż równoległe posłużenie się dwoma językami jest zjawiskiem raczej wyjątkowym.

Powyższe rozważania można zreasumować w następujący sposób: Znane nam z Nubii chrześcijańskiej świadectwa wskazują, że Biblia wykorzystywana tam była w przeważającej mierze w kontekstach oficjalnych, instytucjonalnych, przede wszystkim w liturgii, a także w budowlach jako środek apotropaiczny i element dekoracji. Wykorzystywanie tekstów biblijnych przez osoby prywatne zaświadczone jest rzadziej, zaś uchwytnie konteksty to amulety przenośne oraz osobiste wyrazy pobożności. Rodzaj kontekstu (charakter użycia) determinuje wybór tekstu oraz jego język. W kontekstach liturgicznych dominują ewangelie i listy Pawłowe po staronubijsku oraz poetyckie księgi Starego Testamentu (psalmy i ody) w układzie dwujęzycznym, grecko- nubijskim. Jako stacjonarne phylakteria występują ewangelie po grecku i koptyjsku, zaś źródłem cytatów używanych w dekoracji, także po grecku i koptyjsku, jest najczęściej Ewangelia Janowa. Prywatne amulety i modlitwy korzystają przede wszystkim z psalmów po grecku.

BIBLICAL LITERATURE IN CHRISTIAN NUBIA

Summary

The article offers an overview of Biblical literature in Christian Nubia. It gives a complete list of Biblical texts known from Nubia through the medium of manuscripts and inscriptions. The collected material is analysed with respect to the contents of the texts and their language to reveal some patterns in the use of the Bible by Christian Nubians.

Keywords: Christian Nubia, Old Testament, New Testament, Christian liturgy, manuscripts, inscriptions

²⁷ Należy zauważyć, że we wszystkich trzech znanych nam nubijskich świadectwach ody ósmej responsorium jest po staronubijsku, a więc w języku zrozumiałym dla wiernych.

²⁸ Zob. wyżej, literatura cytowana w przypisie 21.